

O concepto *correspondencia* na tradución paremiolóxica

Julia Sevilla Muñoz¹

Universidad Complutense de Madrid

A tradución de paremias ou enunciados sentenciosos supón un atranco para moitos tradutores, motivado xeralmente por ter unha escasa competencia paremiolóxica e non aplica-lo procedemento tradutolóxico máis axeitado en función da natureza destas unidades lingüísticas. Dado que no proceso da tradución paremiolóxica resulta importante o concepto *correspondencia*, o presente traballo céntrase no devandito concepto e ilustra as explicacións con paremias de procedencia xeográfica moi variada, aínda que a maioría veñen principalmente das linguas romances.

The translation of paremias or pithy statements is a handicap for many translators. It is generally due to a limited paremiological competence and the use of an inappropriate translation process according to the nature of these linguistic units. Since the concept "correspondence" is important in the paremiological translation process, this study is focussed on such concept. The explanations are illustrated with paremias from different geographical origins, although most of the examples are taken from Romance languages.

1. As paremias populares e a súa tradución literal

Aínda hai tradutores que verten literalmente (palabra por palabra) dunha lingua a outra as paremias populares, en especial os refráns e as frases proverbiais, mesmo afirman que con esta actitude están a enriquece-la lingua terminal con novos enunciados sentenciosos. Quen realiza tales afirmacións está manifestando o seu descoñecemento do mundo paremiolóxico, da complexa natureza das paremias e, en definitiva, a adopción dunha vía cómoda para resolver un problema tradutolóxico. Así, a pesar de que a tradución literal da paremia castelá *De noche todos los gatos son pardos* pode coincidir

¹ Traducido por Cristina Veiga Novoa.

coa paremia existente en galego, *De noite tódolos gatos son pardos*, ou coa portuguesa, *De noite todos os gatos são pardos*, non ocorre o mesmo noutras linguas nas que esta paremia ten unha forma moi semellante, mais non idéntica:

Catalán: *De nit tots els gats són negres.*

Francés: *La nuit, tous les chats sont gris.*

Inglés: *All cats are grey in the dark.*

Italiano: *Al buio tutti i gatti sono bigi/neri.*

A paremia vasca mantén o período nocturno pero non o actante, pois opta por un suxeito abstracto: *Gaua sartua, dena nahastua* [Noite entrada, todo mesturado].

Pode que nalgún caso concreto, en efecto, haxa total coincidencia formal, como acontece coa seguinte paremia castelá *En casa del herrero, cuchillo de palo* e a primeira parte da paremia galega *Na casa do ferreiro, coitelo de pau; e na do carpinteiro, sentarse no chao*. En catalán hai unha paremia moi próxima formalmente, mais non idéntica: *A casa del ferrer, ganivet de fusta*, xa que non figura “coitelo de pau” senón “coitelo de madeira”. Con todo, na maioría dos casos resulta difícil dar cunha coincidencia total: en portugués e en vasco non se alude a un pau senón a un asador (*Em casa de ferreiro, espeto de pau. Errementariaren etxean, zotza burduntzi* [Na casa do ferreiro, o asador é un paucíño]). Noutras linguas prodúcese un cambio do actante e, por conseguinte, da acción verbal, pois o protagonista xa non é o ferreiro senón o zapateiro (en catalán: *El sabater és el pitjor calçat*; en francés: *Les cordonniers sont toujours les plus mal chaussés*; en italiano: *In casa di calzolaio non si hanno scarpe*; en alemán: *Er flickt andern die Schuhe und geht selber barfuß* [Menda a outros os zapatos e el mesmo vai descalzo]). Se imos a África, observamos que a figura do zapateiro aparece, por exemplo, nunha lingua falada en Senegal, concretamente en wolof: *Wuudé du ëweël boppam* [O zapateiro non fai zapatos para si]. Se buscamos noutras linguas, descubrimos que non sempre o protagonista será o zapateiro, pois en xaponés dise ‘O quimono do tintureiro queda branco’ e en árabe clásico ‘A porta do carpinteiro queda frouxa’; o carpinteiro xa aparecía na paremia galega citada ó comezo deste parágrafo e protagoniza tamén outra paremia: *Na casa do carpinteiro, bancos coxos e desfeitos*. Estes exemplos salientan a necesidade de ter en conta os referentes culturais para levar a cabo a tradución paremiolóxica. É certo que o protagonista de todas estas paremias recae nun oficio, pero, mentres a paremia portuguesa e as paremias españolas destacan a figura do ferreiro, presente na Península Ibérica dende a Idade do Ferro, outras paremias europeas pertencentes a unha mesma zona xeográfica resaltan o oficio do zapateiro, como curiosamente fai a paremia wolof, o que leva a preguntármonos se neste caso habería unha influencia francesa. A paremia xaponesa opta por un oficio frecuente na sociedade que viu nace-lo seu caudal paremiolóxico: o tintureiro; as paremias galegas e do árabe clásico mencionan un oficio moi común: o carpinteiro. Deixamos para o final a paremia inglesa pola súa orixinalidade con respecto ós enunciados mencionados en dous aspectos: primeiro, a paremia adopta unha modalidade interrogativa e, segundo, o zapateiro figura no enunciado, mais ocupa un lugar secundario, xa que o protagonista é a súa muller: *Who is worse shod than the shoemaker’s wife?*

Para profundar na tradución das paremias populares, resulta indispensable coñecer previamente a súa natureza.

2. Natureza das paremias populares

As paremias populares obxecto deste traballo, os refráns e as frases proverbiais, posúen polo xeral unha natureza peculiar pola súa sintaxe, o seu léxico e o seu sentido.

A maioría dos refráns sobresaen pola súa estrutura bímembre (*En casa del herrero / cuchillo de palo*) fronte á estrutura unímembre das frases proverbiais (*El hábito no hace al monje*), marcada con frecuencia por:

- a supresión de elementos léxicos como o verbo (*De tal palo, tal astilla*) ou o artigo (*Hombre prevenido vale por dos*);
- a repetición de vocábulos (*De buena casa, buena brasa*);
- a alteración da orde sintáctica co fin de lle dar énfase a algún elemento do refrán (*De noche, todos los gatos son pardos*) ou por motivos rítmicos (*Lo que has de dar al rato, dáselo al gato*);
- a súa forma rítmica (*Compón el sapillo, parecerá bonillo*).

Posto que numerosos refráns foron pasando de xeración en xeración por tradición oral desde o seu nacemento na Idade Media ata os nosos días, resulta habitual atopar vocábulos en desuso e arcaísmos: *Debajo del sayal, hay al* (O *sayal* é unha tea de la basta e *al* equivale a 'outra cousa'); *Ratón que no sabe más que un horado, presto es cazado* (*horado* é a forma antiga castelá de 'burato'; na actualidade, consérvase en castelán o verbo *horadar* co sentido de 'furar').

A idiomaticidade –característica típica de numerosas paremias populares²– fai que moitos refráns e frases proverbiais teñan máis dun sentido: un sentido recto e un figurado; un sentido específico e un máis xeral. O refrán meteorolóxico castelán *Tras la tempestad viene la calma* pode empregarse non só para aludir á tranquilidade que se produce despois deste fenómeno atmosférico, senón tamén cun sentido figurado para aconsellar tranquilidade en caso dunha contrariedade, o enfado de alguén ou unha situación anoxosa, pois seguramente non durará moito. Cando este refrán meteorolóxico se utiliza co seu sentido figurado convértese nun refrán moral. Outro exemplo constitúe o refrán *Tanto va el cántaro a la fuente que al final se rompe*, pois dise, por un lado, para indicar que é normal que as cousas rompan co uso e, polo outro, que a persoa que se expón moitas veces a un perigo acabará por sufrilas consecuencias.

O tradutor tamén deberá ter en conta a existencia de variantes formais e semánticas, en especial no caso dos refráns. Así, do último refrán citado, *Tanto va el cántaro a la fuente que al final se rompe*, pódense cita-los seguintes sinónimos: *El pez que busca el anzuelo, busca su duelo; Quien busca el peligro, en él perece; Quien carretear, vuelca; Quien con*

² A idiomaticidade “es el rasgo semántico propio de ciertas construcciones lingüísticas fijas cuyo sentido no puede establecerse a partir de los significados de sus elementos componentes ni del de su combinación” (Zuluaga 1980: 121ss.).

fuego juega, se quema; Quien muchas piedras mueve, en alguna se hiere. Por outra parte, o refrán *En casa del herrero, cuchillo de palo* ten a súa forma antónima no enunciado *En casa del gaitero, todos son danzantes.*

Amáis das variantes sinónimas e antónimas, podemos cita-la existencia das paremias hiperónimas ou xenéricas, xa que o seu significado inclúe o de outras. Deste xeito, a frase proverbial *La perseverancia todo lo alcanza* é a paremia hiperónima, entre outros, dos seguintes enunciados sentenciosos: *A la larga, el galgo a la liebre mata. Amén, amén, al cielo llega. Dando la gotera, hace señal en la piedra. De un solo golpe no se derriba un roble. El que la sigue, la consigue. La peña es dura y el agua menuda, mas cayendo de continuo, hace cavadura.*

Por último, se o texto traducido é susceptible de ser lido en Hispanoamérica, o tradutor haberá de coñecer-las variantes paremiolóxicas hispanas. Do refrán *En casa del herrero, cuchillo de palo* existen, entre outras, as seguintes variantes: *En casa del herrero, asador de palo* (Colombia, México, Panamá, Rep. Dominicana, Texas, Venezuela); *En casa del herrero, asador de madero* (Venezuela). As modificacións poden ser mínimas, aínda que significativas, como se aprecia neste outro exemplo: a tradución castelá da paremia francesa *On apprend à hurler avec les loups* mantén o lobo como protagonista: *Quien con lobos anda, a aullar se enseña*; non así no refrán mexicano *Quien con coyotes anda, a aullar se enseña.*

Todo o anterior corrobora a inadecuación de traducir literalmente os refráns e as frases proverbiais. Cal sería o procedemento tradutolóxico máis axeitado?

3. Concepto de correspondencia

Traducir paremias populares como os refráns ou as frases proverbiais non consiste, polo tanto, en procurar equivalencias formais senón en localizar na lingua terminal a paremia que presente máis coincidencias coa paremia da lingua orixinal, non só formais senón tamén, e de xeito moi especial, semánticas e pragmáticas.

No eido da tradución paremiolóxica, a correspondencia é o enunciado que máis se achega ó sentido, ó uso e á forma da paremia en cuestión. Deste xeito, pódense distinguir dous tipos de correspondencia: unha correspondencia literal e unha correspondencia conceptual.

4. Tipos de correspondencia

A correspondencia literal é a paremia da lingua terminal con sentido e forma idénticos ou practicamente idénticos á paremia da lingua orixinal. Por exemplo:

Castelán: *El hábito no hace al monje.*

Francés: *L'habit ne fait pas le moine.*

Portugués: *O hábito não faz o monge.*

Italiano: *L'abito no fa il monaco.*

Polaco: *Habit nie czyni mnicha.*

Provençal: *L'abi fai pas lou mouine.*

A correspondencia conceptual é a paremia da lingua terminal que coincide só no sentido coa paremia da lingua orixinal. Por exemplo:

Castelán: *Un grano no hace granero, pero ayuda al compañero.*

Vasco: *Harri batek ez du pareta egiten* [Unha pedra non fai o muro].

Francés: *Les petits ruisseaux font les grandes rivières.*

Italiano: *A granello a granello s'empie lo staio e si fa il monte.*

Alemán: *Viele kleine Bäche machen einen großen Strom* [Moitos reguíños fan un gran río].

Canto á paremia castelá mencionada, podemos sinalar que outras linguas presentan correspondencias case literais, como se aprecia nos seguintes enunciados sentenciosos:

Catalán: *Un gra no fa graner, però ajuda.*

Inglés: *One grain fills not [does not fill] a sack, but [it] helps his [its] fellows.*

Galego: *Un gran non enche o celeiro, pero axuda o compañeiro.*

Portugués: *Um grão não enche o celeiro mas ajuda o seu companheiro.*

Considéranse estas tres paremias literais ou conceptuais?

4.1. Correspondencia literal

Estas catro paremias integraríanse tamén dentro do grupo de correspondencias literais no que se acha a paremia castelá, de acordo coa nosa definición de correspondencia literal. Na paremia catalá faltaría un complemento para coincidir totalmente coa paremia castelá; nas paremias inglesa, galega e portuguesa –correspondencias literais entre si– prodúcese un cambio léxico no sintagma verbal na primeira parte que as distancia lixeiramente da paremia castelá.

Dentro das correspondencias literais inclúense, pois, as paremias que presentan unha serie mínima de cambios, producidos por:

- diferiren no sintagma verbal (cast.: *A Dios rogando y con el mazo dando*; gal.: *A Deus rogando e co arado arando*), na orde léxica (Cast.: *Más vale prevenir que curar*; gal.: *Vale máis prever que remediar*), na orde estrutural (cast.: *Nadie deje de sembrar por miedo de gorriones*; gal.: *Por medo ós paxariños, non deixes de sementar millo*);
- ter unha das paremias un elemento léxico sobreentendido como o verbo ou o artigo (cast.: *A enemigo que huye, puente de plata*; gal.: *Ó inimigo que foxe ponlle ponte de prata*. cast.: *A cada olla, su covertera*; gal.: *A cada ola, a súa tapadeira*);
- posuír unha das paremias unha adición estrutural que a converte nunha paremia trimembre, cuádrimembre ou plurimembre (cast.: *Mientras dura, vida y*

dulzura; gal.: Mentres dura, vida e dozura, e ó acabarse, esperanza, que é o último que se alcanza).

4.2. Correspondencia conceptual

A busca da correspondencia conceptual pode provocar unha serie de situacións que convén precisar, polo menos as máis frecuentes.

Ás veces non se elixe a correspondencia literal fronte á conceptual por cuestións pragmáticas. Aínda que existe a paremia castelá *Más vale un toma que dos te daré*, a cal posúe moitas correspondencias literais ou case literais:

galego: *Ninguén diga “farei, farei”, que máis vale un toma que dous che darei.*

catalán: *Val més un té que dos te'n daré.*

francés: *Un “tiens” vaut mieux que deux “tu l'auras”.*

portugués: *Mais vale um “toma” que dois “te darei”.*

italiano: *E' meglio un “tò”, che cento “ti darò”.*

esta forma castelá non se emprega, polo que a miúdo optaremos polo refrán *Más vale pájaro en mano que ciento volando*, se prima o criterio pragmático. O mesmo acontece cos refráns *Poco a poquillo hace el pájaro su nidillo* e *Poco a poco hila la vieja el copo*, posto que se prefire este último refrán como correspondencia da paremia francesa *Petit à petit, l'oiseau fait son nid*, se nos atemos ó uso.

Aínda que o número de correspondencias literais dunha paremia adoita reducirse a unha, non ocorre o mesmo co das correspondencias conceptuais, debido esencialmente á existencia de varios sentidos nunha mesma paremia e á existencia de paremias sinónimas ou hiperónimas. A paremia francesa *À grand pêcheur échappe anguille* ten unha correspondencia literal castelá, *Al mejor pescador se le escapa una anguila*, e varias conceptuais: *Al mejor cazador, se le va la liebre; Al mejor galgo, se le va la liebre; El mejor escribano echa un borrón; El mejor nadador es el que se ahoga; No hay caballo por bueno que sea que no tropiece*. Un caso semellante preséntase coa paremia francesa *Il n'y a pas si bon cheval qui ne bronche*, cuxa correspondencia castelá literal é *No hay caballo por bueno que sea que no tropiece*. Pola contra, o enunciado *Il n'y a si bon charretier qui ne verse* só ten correspondencias conceptuais: *El mejor escribano echa un borrón; El mejor nadador es el que se ahoga; e Al mejor cazador, se le va la liebre*. Convén sinalar, por outra parte, que ademais das correspondencias existe unha paremia xenérica (*El más diestro, la yerra*), por riba da cal habería outras paremias de carácter aínda máis xenérico: *Una equivocación, la tiene cualquiera* e *Un tropezón, cualquiera lo tiene en la vida*. En francés encontramos correspondencias de significado similar para estas dúas paremias: *N'importe quipeut peut faire un faux pas*, non así para o refrán *El más diestro, la yerra*, cuxa correspondencia sería unha paremia cun referente específico: *Il n'y a si bon charretier qui ne verse*.

Ás veces a solución tradutolóxica reside en recorrer á paremia hiperónima: *La persévérance est la clef du succès* constitúe a correspondencia tanto da frase proverbial

La perseverancia todo lo alcanza como do refrán *El que la sigue la consigue*. Este procedemento tradutolóxico pode resultar de grande utilidade para os intérpretes.

4.3. Inexistencia de correspondencia

Os exemplos citados pertencen a dous grupos moi concretos caracterizados pola súa idiomaticidade e o seu alcance xeral: as frases proverbiais e os refráns morais, cuxo sentido está presente en tódolos pobos. Estes tipos de paremias serían considerados universais paremiolóxicos. Con todo, ¿que sucede cos demais tipos de refráns, caracterizados na súa maioría polo seu sentido non idiomático e o seu alcance reducido?

A busca de correspondencias nos refráns meteorolóxicos e temporais supón grandes dificultades que, en bastantes ocasións, non permiten dar cunha solución satisfactoria por posúen referentes distintos ou moi localistas. Poucas son as correspondencias que se poden localizar do coñecido refrán castelán *Por San Blas la cigüeña verás, y si no la vieres, año de nieves*, do que moitas veces só se di a primeira parte: *En San Blas la cigüeña verás, si non la vieres, año de ñeves* (asturiano); *Per sant Blai, la cigonya per l'espai; i si no l'hi veus, senyal de neus* (catalán). En galego e en portugués atopámo-las correspondencias conceptuais, pois non aluden ás neves senón ó inverno: *O día de san Brais a cegoña verás, si non a ves, inda o inverno vén detrás* e *Dia de S. Brás a cegonha verás e se não a vires, o inverno vem atrás*. En galego, como en castelán, existe tamén unha versión máis breve: *O día de san Brais a cegoña verás*. A paremia francesa relativa á festividade de San Brais que presenta máis afinidade coa castelá é *Pour Saint-Blaise, / Il y a de la neige jusqu'à la queue de l'âne*. Se houbese que traducir esta paremia a outras linguas carentes deste referente relixioso e dun clima semellante, habería que descubrir cales son as paremias relativas ó tempo de primeiros de febreiro. Seguramente o fenómeno atmosférico sería diferente, non aparecería a neve senón a chuvia, como sucede nalgunhas paremias do árabe dialectal.

Os refráns xeográficos causan tamén graves problemas tradutolóxicos. O refrán *Quien no ha visto Sevilla, no ha visto maravilla* encontra facilmente correspondencia en francés *Qui n'a pas vu la Bouille n'a rien vu*, mais nas linguas nas que non encontra correspondencia haberá que recorrer a unha paráfrase ou a unha tradución literal.

5. Conclusións

O concepto *correspondencia* desempeña un papel importante no proceso da tradución paremiolóxica, non só porque confirma a inadecuación na maioría dos casos da tradución palabra por palabra, senón tamén porque serve de vía para chegar a unha boa tradución.

A distinción entre correspondencia literal e correspondencia conceptual permite acadar unha tradución máis precisa.

Queda patente a conveniencia de seguir unha orde de prelación na busca de traducións paremiolóxicas: o tradutor tentará encontrar na lingua terminal a paremia de significado, uso e forma máis aproximadas á da paremia da lingua orixinal.

No caso de non encontra-la correspondencia literal dunha paremia, recorrerase á correspondencia conceptual, considerando tamén *correspondencia conceptual* a paremia hiperónima.

De non haber ningún tipo de correspondencia, quedarían varias opcións: deixala na lingua orixinal seguida dunha breve explicación acerca do seu significado entre parénteses ou en nota do tradutor, ou facer unha tradución literal, precedida dunha fórmula introdutoria: “como di o proverbio chinés...”, “como se di en francés...”.

Estas son algunhas das principais pautas que coidamos máis axeitadas no proceso da tradución paremiolóxica mais, tendo en conta a complexidade do mundo proverbial, non son as únicas.

6. Bibliografía³

- BENAVENTE JAREÑO, P. e FERRO RUIBAL, X. (1995): *Refraneiro galego da vaca*. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades – Xunta de Galicia, Santiago de Compostela.
- CONDE TARRÍO, G. (2001): *Diccionario de refráns*. Galaxia, Vigo.
- CORREAS MARTÍNEZ, M. e GARGALLO GIL, J. E. (2003): *Calendario romance de refranes*. Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona.
- FERRO RUIBAL, X. (1987): *Refraneiro galego básico*. Galaxia, Vigo.
- (2002): *Refraneiro galego máis frecuente*. La Voz de Galicia-Galaxia, Vigo.
- PÉREZ MARTÍNEZ, H. (2004): *Refranero mexicano*. Academia Mexicana / Fondo de Cultura Económica, México.
- SEVILLA MUÑOZ, J. (1987): “Los universales paremiológicos en dos paremias heroicas (una francesa y otra española)” en *Revista de Filología Románica* V,1987,221-234.
- (1990): “La traducción al español de algunas paremias francesas” en *II Encuentros Complutenses en torno a la traducción (Madrid, 1988)*. Editorial de la Universidad Complutense, Madrid, 145-150. [Reimpreso na revista electrónica *De proverbio* 7 (<http://www.deproverbio.com/DPjournal/DP.4.2.98/CURRENT/TRADUCCION.html>)]
- (1992): “La terminologie parémiologique française et sa correspondance espagnole” en *Terminologie et Traduction* 2/3,1992,331-343.
- (1993): “Las paremias españolas: clasificación, definición y correspondencia francesa” en *Paremia* 2,1993,15-20.
- (2001): “La sinonimia en el proceso traductológico de paremias francesas al español (II)” en CASAL, M.L. et alii (eds.): *La Lingüística francesa en España camino del siglo XXI* 2. Arrecife, Madrid, 995-1004.
- SEVILLA MUÑOZ, J. e CANTERA ORTIZ DE URBINA, J. (eds.) (2000²): *877 refranes españoles con su correspondencia catalana, gallega, vasca, francesa e inglesa*. Eiunsa, Madrid.

³ Agradecemoslle a Pilar Río Corbacho (Universidade de Santiago de Compostela) e a Ana Díaz Ferrero (Universidad de Granada) as súas informacións sobre as paremias galegas e portuguesas, respectivamente.

- (2001): *1001 refranes españoles con su correspondencia en ocho lenguas (alemana, árabe, francesa, inglesa, italiana, polaca, provenzal y rusa)*. Eiunsa, Madrid.
- (2002): *Pocas palabras bastan. Vida e interculturalidad del refrán*. Centro de Cultura Tradicional - Diputación de Salamanca, Salamanca.
- SEVILLA MUÑOZ, J. e SEVILLA MUÑOZ, M. (2000): “Técnicas de la traducción paremiológica (francés-español)” en *Proverbium* 17,2000,369-386.
- (2003): “La traducción de paremias. Las paremias científicas” en *El trujamán* (Centro Virtual del Instituto Cervantes, <http://www.cvc.cervantes.es/trujaman>)
- (2003): “La traducción de paremias populares. El refrán y la frase proverbial” en *El trujamán* (Centro Virtual del Instituto Cervantes, <http://www.cvc.cervantes.es/trujaman>).
- SOTO POSADA, G. (1997): *La sabiduría criolla. Refranero hispanoamericano*. Verón editores, Barcelona.
- ZULUAGA OSPINA, A. (1980): *Introducción al estudio de las expresiones fijas*. Peter Lang, Frankfurt a.M. / Bern, 121-135.